

۱۷/۱۰/۳۳۵
۱۷/۱۲/۲۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۱۰۲۷۸

۸۷/۱/۱۰۷۲۲۵
۸۷/۱۲/۲۶

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

بررسی مقامات و مراتب عرفانی حضرت مریم (س) در ادبیات عرفانی فارسی
(از قرن سوم تا نهم)

استاد راهنما:

دکتر طاهره خوشحال دستجردی

استاد مشاور:

دکتر غلامحسین شریفی ولدانی

پژوهشگر:

زینب رضاپور

شهریور ۱۳۸۷

۱۱۰۲۷۸

مطالعات زبان و ادبیات فارسی
گروه زبان و ادبیات فارسی

۱۳۸۷ / ۱۲ / ۲۱

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
خانم زینب رضا پور

تحت عنوان

بررسی مقامات و مراتب عرفانی حضرت مریم در ادبیات عرفانی

در تاریخ ۸۷/۶/۳۱ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی به تصویب رسید.

امضاء

با مرتبه علمی دانشیار

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر طاهره خوشحال

امضاء

با مرتبه علمی استادیار

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر غلامحسین شریفی

امضاء

با مرتبه علمی استادیار

۳- استاد داور داخل گروه دکتر محمدرضا نصرافهانی

امضاء

با مرتبه علمی استادیار

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر علیرضا جلالی

امضای مدیر گروه

سپاس از جوانان هر دو جهان

شناسنده ی آشکار و نهان

با تشکر فراوان از حمایت های بی دریغ پدر و مادرم

تقریم به بانوی وارسته

پیرو راستین حضرت فاطمه (س) و حضرت مریم (س)

اسوه ی علم و اخلاق

« خانم دکتر طاهره فوشمال دستجردی »

چکیده

اسوه‌های قرآنی همواره در ادبیات عرفانی بازتاب داشته‌اند و از آن جمله حضرت مریم (س) است. عارفانی چون مولانا، ابوالفضل میبدی، عین القضاة همدانی، اوحدی مراغه‌ای، سنایی، عزیز نسفی و بر مبنای آیات قرآن، مراتب و مقامات والایی برای آن حضرت قائل شده‌اند. این مقامات از عالی‌ترین درجات عرفانی هستند که راه یافتن بدان، نیازمند سالها مجاهده و مراقبه و لطف و عنایت پروردگار است. نزول رزق بهشتی از جانب خدا برای حضرت مریم و نیز بارور شدن نخل خشکیده از جمله کرامات حضرت مریم (س) است که عرفا در نتیجه‌ی آن، مقامات و مراتب والایی چون صبر، توکل، موت اختیاری، محبت، ولایت، خلافت کبری، دردمندی حقیقی، وفا به پیمان الهی و صدق را به آن حضرت نسبت داده و از این کرامات در جهت اثبات کرامات اولیاء الله استفاده کرده‌اند. برخی نیز کرامت او را از جنس معجزه پیامبران و قلب‌اعیان دانسته‌اند. در نظر ایشان خداوند، به صفت رازقیت در مریم (س) تجلی کرده بود و آن حضرت با اتصاف به صفات الهی و نیل به مرتبه‌ی خلافت کبری، توانست بدان درخت خشک، طراوت و حیات بخشند.

بنا بر عقیده عرفا، حضرت مریم با وفا به عهد الهی به مرتبه وحدت رسید و بر تمام کائنات حکم فرما گشت. صوم الصمت مریم و روزه الهی او در نزد عرفا از چنان اهمیتی برخوردار است که آن را به غیبت از خلق در اثر مشاهده‌ی حق تأویل می‌کنند و نیز معتقدند سکوت مریم (س) که در اثر تکامل روحی و درونی آن حضرت حاصل شده بود، سبب سخن گفتن حضرت عیسی (ع) در گهواره گردید. عرفا حضرت مریم را نماد یک طالب راستین و دردمند حقیقی دانسته‌اند که درد، او را به آن درخت اقبال و بخت رهنمون ساخت و سبب کرامت او گردید.

کلیدواژه‌ها: قرآن مجید، حضرت مریم (س)، مقام، متون عرفانی، حضرت عیسی (ع)

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	
فصل اول : سرگذشت حضرت مریم	
۱-۱- زندگی حضرت مریم	۱
۱-۲- وفات مریم کبری	۷
فصل دوم: جایگاه حضرت مریم در قرآن و انجیل.....	
فصل سوم : مقامات و مراتب حضرت مریم در متون عرفانی	
۱-۳- تعریف حال و مقام.....	۱۴
۲-۳- ولایت.....	۱۵
۱-۲-۳- ولایت از دیدگاه عرفان	۱۵
۲-۲-۳- ولی.....	۱۶
۳-۲-۳- کرامت.....	۱۷
۴-۲-۳- حضرت مریم و مقام ولایت.....	۱۸
۵-۲-۳- اثبات کرامات اولیاء با استناد به کرامت مریم.....	۲۶
۶-۲-۳- اجابت دعا ویژگی اولیاء الله و حضرت مریم.....	۳۳
۷-۲-۳- حضرت مریم و قدرت مشاهده امور غیبی.....	۳۴
۸-۲-۳- بینش الهی حضرت مریم (س) و ملاقات با مادر یحیی (ع).....	۳۷
۳-۳- تمثیل جبرئیل بر حضرت مریم (س).....	۴۱
۴-۳- حضرت مریم و مرتبه وفا به عهد الهی.....	۴۶
۵-۳- حضرت مریم و مقام خلافت کبری.....	۴۹
۶-۳- تجلی حق.....	۵۲
۱-۶-۳- تجلی حق از دیدگاه عرفان.....	۵۲
۲-۶-۳- تجلی رزاقیت حق در حضرت مریم (س).....	۵۲
۷-۳- صبر.....	۵۵

عنوان	صفحه
۱-۷-۳- صبر از دیدگاه قرآن.....	۵۵
۲-۷-۳- صبر از دیدگاه عرفان.....	۵۶
۳-۷-۳- حضرت مریم (س) و مقام صبر.....	۶۰
۴-۷-۳- تأویل عین القضاة از « یا لیتنی متّ قبل هذا ».....	۶۵
۸-۳- موت اختیاری.....	۷۵
۱-۸-۳- موت اختیاری از دیدگاه عرفان.....	۷۵
۲-۸-۳- حضرت مریم (س) و مرتبه موت اختیاری.....	۷۹
۹-۳- روزه ی سکوت.....	۹۰
۱-۹-۳- صوم از دیدگاه عرفان.....	۹۰
۲-۹-۳- تفسیر ابوالفتوح رازی از روزه سکوت.....	۹۳
۳-۹-۳- روزه مریم (س) : غیبت از خلق در اثر مشاهده حق.....	۹۴
۴-۹-۳- فضیلت سکوت از دیدگاه عرفان.....	۱۰۱
۵-۹-۳- تجلی سکوت مریم (س) در نطق عیسی (ع).....	۱۰۶
۱۰-۳- حضرت مریم (س) و ذکر.....	۱۱۳
۱۱-۳- طهارت.....	۱۱۶
۱-۱۱-۳- طهارت از دیدگاه عرفان.....	۱۱۶
۲-۱۱-۳- حضرت مریم و مرتبه ی طهارت.....	۱۲۰
۳-۱۱-۳- عصمت مریم (س).....	۱۲۶
۱۲-۳- صدق.....	۱۳۰
۱-۱۲-۳- صدق در قرآن.....	۱۳۰
۲-۱۲-۳- صدق از دیدگاه عرفان.....	۱۳۱
۳-۱۲-۳- حضرت مریم (س) و مقام صدق.....	۱۳۵
۱۳-۳- درد.....	۱۴۱
۱-۱۳-۳- درد و طلب از دیدگاه عرفان.....	۱۴۱
۲-۱۳-۳- حضرت مریم (س) بانویی دردمند.....	۱۴۶
۱۴-۳- توکل.....	۱۵۳

عنوان	صفحه
۳-۱۴-۱- توکل در قرآن.....	۱۵۳
۳-۱۴-۲- توکل از دیدگاه عرفان.....	۱۵۴
۳-۱۴-۳- حضرت مریم (س) و مقام توکل.....	۱۵۶
۳-۱۵- القای کلمه به حضرت مریم (س).....	۱۶۰
۳-۱۶- محبت.....	۱۶۳
۳-۱۶-۱- محبت از دیدگاه عرفان.....	۱۶۳
۳-۱۶-۲- حضرت مریم و مقام عشق و محبت.....	۱۶۵
۳-۱۷- حضرت مریم (س) پیشرو مردان حق.....	۱۷۱
نتیجه گیری.....	۱۷۳
منابع و مأخذ.....	۱۷۸

مقدمه

حضرت مریم (س)، مادر والا مقام عیسی مسیح (ع)، از بزرگترین زنان تاریخ بشریت و نمونه‌های عالی انسانیت است. بانویی پاک و باتقوا که از مرز وجود یک انسان فراتر رفته و به هستی مطلق و بیکرانه حق پیوسته بود. زنی که یکی از چهار بانوی بزرگ تاریخ بود و نام او، بیشتر از دیگر زنان در قرآن برده شده است.

سخن گفتن و نوشتن درباره حضرت مریم (س) و مقامات عالی او، امری است بس دشوار و سخت. زیرا تنها ترجمان راستین شخصیت با عظمت و منزلت والای او، در واژه‌های قرآن و کلمات الهی نهفته است. ابعاد وجودی او برای همگان ملموس و قابل درک نیست و حتی برای خواص پیروانش نیز ناشناخته مانده است؛ تا جایی که این انسان الهی و بنده صالح را تا مقام خدایی بالا برده‌اند. قرآن مجید آن حضرت را، اسوه و به عنوان برترین زنان عصر خویش معرفی می‌کند:

« وَاذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَى نِسَاءِ الْعَالَمِينَ » (آل عمران / ۴۳)

« و هنگامی را که فرشتگان گفتند: ای مریم! خدا تو را برگزیده و پاک ساخته و بر تمام زنان جهان برتری داده است. »

قرآن کریم چونان چشمه جوشانی است که عرفان و تصوف اسلامی از آن نشأت گرفته و همواره الهام بخش معنوی عظیم و گسترده در اذهان عرفای مسلمان بوده است. اسوه‌های قرآنی نیز پیوسته در ادبیات عرفانی ما بازتاب داشته و مورد توجه عرفا قرار گرفته‌اند.

تکریم و ارج نهادن بسیار زیاد قرآن به حضرت مریم این اسوه فضیلت، تقوا و پاکدامنی سبب شده است، بسیاری از عرفا در آثار خود، به این الگوی قرآنی بپردازند و صفات و مراتب والای آن حضرت را از منظرهای گوناگون مورد تفسیر و تأویل قرار دهند.

حضرت مریم (س) نه تنها مادر گرانقدر حضرت عیسی (ع) است، بلکه از صفات و فضایلی برجسته نیز برخوردار است و این ویژگیها در کمالات و فضایل فرزند گرامیش، حضرت عیسی (ع) بسیار تأثیر گذار بود. چرا که از رَحِمِ مطهر و دامان پاک و نورانی حضرت مریم (س) بود که سودای عشق و معرفت در سرای دل عیسی (ع) به ودیعه گذارده شد.

از این خاطر است که عرفا، تواضع، انشراح صدر و گشاده‌روی عیسی (ع) را، مأخوذ از خضوع و انبساط مریم (س) می‌دانند و معتقدند طهارت مریم (س) و پاک بودن آن حضرت از آلودگی‌های عالم ماده و احکام جهان طبیعت، سبب اقامت طولانی مدت عیسی (ع) در آسمان‌ها و سکوت مریم (س) نیز موجب نطق آن حضرت در مهد گردید.

منزلت والای حضرت مریم در نزد خداوند و عبودیت وی سبب شد تا پروردگار در تابستان برای او میوه زمستانی و در زمستان میوه تابستانی نازل کند. به طوری که هر گاه زکریای پیامبر در محراب وی وارد می‌شد رزق‌های ویژه الهی را در آنجا می‌دید و وقتی از مریم می‌پرسید این از کجاست؟ پاسخ می‌داد: از جانب پروردگار است.

در قرآن کریم همچنین از سخن گفتن ملائکه با حضرت مریم و نیز مشهود و متمثل شدن فرشتگان در برابر وی سخن گفته شده است. این اشارات قرآنی، در متون عرفانی در مباحثی چون توکل، تمثل، کرامت، عزلت از خلق و بازتاب داشته است.

اما مهمترین رویداد زندگی حضرت مریم (س) که در قرآن نیز بدان پرداخته شده، عبارت است از ظاهر شدن جبرئیل بر حضرت مریم (س) و دمیدن روح الهی در او و همچنین جریان بارداری و وضع حمل در شرایط دشوار و طاقت فرسای جسمی و روحی و کراماتی که پس از زایمان برای آن حضرت میسر شد؛ این موارد در متون عرفانی نیز بازتاب داشته است.

چنانچه در روایات آمده است: « فی تقلب الأحوال تُظهر جواهر الرجال » در دگرگونی اوضاع و حالت‌هاست که جوهر و حقیقت آدمیان آشکار می‌شود، نیروهای بالقوه و درونی و عظمت وجودی مریم (س) به ویژه آنگاه ظهور و بروز پیدا می‌کند که مقدر می‌شود آن حضرت وجود نورانی و مقدس عیسی (ع) را در بطن خود جای دهد؛ این در حالی بود که مریم (س)، زاده عمران پیامبر بزرگ خدا در زهد و تقوا و پاکی زبانزد بود و پذیرش فرزندگی که بی‌پدر در وجود آید، از جانب مردم کم خرد بنی اسرائیل بسیار بعید می‌نمود. از این رو این پیام و تقدیر الهی برای او ابتلائی بزرگ و دشوار به حساب می‌آمد و وقوع چنین امری مستلزم از دست رفتن آبروی چندین ساله مریم (س) و خاندان بافضیلت او بود. آبرویی که در اثر سالها مجاهدت، عبادت و بندگی محض بدست آمده بود. اما حضرت مریم (س) با صبر و تسلیم در برابر مشیت الهی و تقویت قوای معنوی خویش، توانست بار سنگین ابتلای الهی را تحمل کند و با ولادت فرزند گرانقدرش، همچون کوهی استوار، خود را برای هر پیشامدی آماده کند.

سراسر وجود مریم (س) تسلیم امر پروردگار بود و جز به کسب رضای خالق خویش نمی‌اندیشید و به خاطر همین امر، خداوند او را به عنوان اسوه و نمونه کامل در منظر طالبان حقیقت به نمایش می‌گذارد و او و یگانه فرزندش حضرت عیسی را حجت و آیتی روشن برای جهانیان قرار می‌دهد.

« وَ جَعَلْنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ آلًا وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّعِبَادٍ يَعْلَمُونَ (مومنون / ۵۰) » «و ما فرزند مریم و

مادرش را آیت و نشانه‌ای قراردادیم و آنها را در سرزمین مرتفعی که دارای امنیت و آب جاری بود، جای دادیم.»

چگونگی رویارویی حضرت مریم (س) با این حادثه و رویداد مهم (تمثل جبرئیل بر مریم و بارداری او از روح الهی) و همچنین کراماتی که پس از این واقعه به دست آن حضرت صورت گرفت، باعث شد تا عرفا مقامات و مراتب والایی چون صبر، ولایت، کرامت و صدق، دردمندی، عشق و محبت، خلافت کبری، موت اختیاری، تجلی صفت رازقیّت حق، نائل آمدن به مشاهده ی مقرب ترین فرشته ی حق و برای آن حضرت قائل شوند.

آیاتی که در قرآن مجید درباره ی مقام و منزلت حضرت مریم نازل شده، در ادبیات عرفانی بازتاب گسترده ای داشته است و عرفا و صاحبان کشف و شهود آنها را مورد تأویل و تفسیر قرار داده اند.

ایشان با تمسک به داستان حضرت مریم و کرامات او توانستند نسبت به برخی مفاهیم عرفانی بینش کامل‌تری پیدا کنند و معرفت و شناخت خود و دیگران را، نسبت به مقامات عرفانی ارتقا دهند.

عرفا در تبیین آراء و مقاصد عرفانی و همچنین القای سخنان و آموزه‌های خود به مریدان از مقامات حضرت مریم بسیار بهره برده‌اند. برای مثال ایشان از زن بودن حضرت مریم و در عین حال کرامت داشتن وی و همچنین از صدیقه بودن آن حضرت، در جهت اثبات کرامات اولیا و نیز منحصر نبودن مقام صدیقی به انبیا، استفاده کرده‌اند؛ و یا به منظور

ستایش از درد و طلب و لزوم وجود آن در طالبان راستین حقیقت، به دردمندی حضرت مریم (س) به هنگام زادن عیسی (ع) و نتایج ارزشمند مترتب بر آن (حصول کرامات و به دنیا آمدن عیسی (ع))، استناد می‌کنند.

بازتاب مقامات حضرت مریم، در متون عرفانی و نحوه ی نگرش عرفا به آن حضرت نیز یکسان نبوده است.

جامی شاعر و عارف قرن نهم هجری در سراسر هفت اورنگ، از مقامات و مراتب والای زنان به ویژه حضرت مریم (س) سخنی نمی‌گوید و در مقابل، عارفانی چون مولوی و اوحدی و عین القضاة بیش از دیگران، به مقامات آن حضرت توجه نشان داده اند. همچنین عطار نیشابوری و ضیاءالدین نخشی، کسب مدارج والای منوط به جنسیت افراد نمی‌دانند بلکه به صراحت مقام والای حضرت مریم را اعلام می‌دارند و او را در قیامت، پیشرو مردان الهی می‌دانند.

از این رو شناسایی جایگاه ویژه حضرت مریم در ادبیات عرفانی، می‌تواند در نشان دادن چگونگی رویکرد عرفای مسلمان به شخصیت زنان و بانوان نمونه و توانایی‌های ایشان در کسب مدارج والای معنوی، تأثیرگذار باشد.

هر چند مقامات حضرت مریم در آثار عرفانی نسبت به پیامبران بازتاب کمتری داشته است، اما در عین حال والاترین درجات و اعلا مراتب عرفانی را برای حضرت مریم قائل شده‌اند. مقاماتی که بسیاری از عرفا و سالکان طریقت پس از عمری مجاهده و ریاضت در حسرت رسیدن به آن از دنیا می‌روند. این مقامات و مراتب به هم پیوسته‌اند و تنها صدیقه بودن مریم (س) کافی است که آن حضرت بسیاری از صفات را داشته باشد؛ چون اغلب این مراتب نظیر طهارت، محبت، صبر در بلا، رضا، روزه حقیقی، توکل خاصان و در متون عرفانی، همه از جمله منازل و مقامات صدیقان به شمار می‌آید.

تا کنون جنبه‌های عرفانی داستان حضرت مریم (س) مورد توجه قرار نگرفته و در رابطه با بازتاب مقامات عرفانی حضرت مریم در متون عرفانی، تحقیقی انجام نشده است.

پژوهشی که پیش روی شماست، به تحلیل و بررسی مقامات و مراتب عرفانی حضرت مریم در ادبیات عرفانی از قرن سوم تا پایان قرن نهم پرداخته و چگونگی بازتاب آیات مربوط به مقامات حضرت مریم در متون عرفانی منظوم و مثنوی این دوره را مورد بررسی قرار داده است. لازم به ذکر است که درخشان‌ترین و پراهمیت‌ترین دوره‌های فرهنگ و ادب و نیز ظهور و اوج‌گیری عرفان و تصوف اسلامی، در این دوران بوده است. عرفای نامداری چون ابوسعید ابی‌الخیر، رشیدالدین میبیدی، خواجه عبدالله انصاری، هجویری، عین القضاة همدانی، امام محمد غزالی، سنایی، عطار، حافظ، اوحدی مراغه‌ای، مولوی، جامی و در این دوره ظهور کرده‌اند و گنجینه‌ای از متون مثنوی و منظوم عرفانی را از خود به یادگار گذاشتند؛ از این رو تعدد و تکثر منابع و اقوال و دیدگاهها، بررسی آنها و جمع بندی را دشوار می‌کرد.

این تحقیق حجم وسیعی از آثار منظوم و مثنوی عرفانی را شامل می‌شود و در این راستا برجسته‌ترین متنهای عرفانی این دوره نظیر: آثار خواجه عبدالله انصاری، تفسیر کشف الاسرار، کشف المحجوب، ترجمه رساله قشیریه، احیاء علوم دین، کیمیای سعادت، تمهیدات، نامه‌ها، مثنوی معنوی، دیوان کلیات شمس، دیوان اشعار و جام جم اوحدی، شروح فارسی فصوص الحکم و مورد بررسی قرار گرفته اند.

لازم به ذکر است که مقامات حضرت مریم در متون عرفانی مثنوی، بازتاب بیشتری داشته است. این تحقیق صرفاً اشعار و مثنوی را دربرمی‌گیرد که از منظر عرفان به حضرت مریم پرداخته اند و مقام و مرتبه ای عرفانی برای او قائل

شده اند. ازین حیث دیوان شعرایی چون خاقانی که فاقد چنین نگرشی به حضرت مریم و مقامات او هستند، در حیطه کار من قرار نمی گرفت .

همچنین در این تحقیق در مواردی معدود، از شعرای غیر عارف نظیر نزاری قهستانی و سیف فرغانی آیاتی نقل شده است که این امر به سبب لحاظ شدن جنبه عرفانی در آنهاست .

ترجمه ی آیات قرآنی متن نیز بر اساس ترجمه ی آیت الله ناصر مکارم شیرازی صورت گرفته و این ترجمه بنا بر قول اهل فن، از جمله ی جدیدترین و معتبرترین ترجمه های قرآنی است .

این رساله به طور کلی مشتمل بر سه فصل است :

۱ - در فصل اول با استناد به آیات قرآن و تفاسیر و برخی کتب معتبر، مختصری از زندگی حضرت مریم نقل

می شود .

۲ - در فصل دوم در ارتباط با جایگاه حضرت مریم (س) در قرآن و انجیل مقایسه ای اجمالی به عمل آمد .

۳ - در فصل سوم که مقصود اصلی تحقیق و دربردارنده مهم ترین مطالب است به مقامات و یا حالاتی که عرفا برای حضرت مریم قائل شده اند، پرداخته می شود و مواردی چون طهارت، روزه، سکوت، درد و طلب راستین و امثال آن، که از جمله مهم ترین و پر فضیلت ترین مراتب و منازل عرفانی هستند و در متون عرفانی به حضرت مریم نسبت داده شده اند، نیز مورد بررسی قرار می گیرند.

با توجه به مضامینی از این دست، جایگاه والای حضرت مریم، به لحاظ مراتب عرفانی و خصوصیات تأثیرگذار او در متون عرفانی تبیین گردیده و به عنوان سرمشقی برای زنان دنیا قرار می گیرد .

از آنجا که موضوع رساله، آشنایی هر چه بهتر و بیشتر با مقامات عرفانی را ایجاب می کرد و درک و دریافت عظمت آن مقام، بدون تبیین دیدگاه عرفا امکان پذیر نبود، لذا در هر بخش، ابتدا مقام و مرتبه عرفانی مورد نظر، از دیدگاه عرفا تبیین شد و سپس آن مقام در ارتباط با حضرت مریم مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت :

روش تحقیق :

روش تحقیق در این رساله به صورت کتابخانه ای و اسنادی است و به شرح ذیل انجام گرفته است :

۱ - در مرحله اول آثار منظوم و منثور ادبیات عرفانی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت و از مطالبی که عرفا در رابطه با حضرت مریم (س) مطرح کرده اند و مقاماتی که برای او قائل شده اند، یادداشت برداری شد . به سبب عدم جامعیت ضمائهم کتابها و نیز به دلیل نقایصی که در فهراس اعلام وجود داشت، بیشتر کتابها به صورت صفحه به صفحه مورد بررسی قرار گرفت . حسن این کار در این بود که از طریق جستجوی صفحه به صفحه از مطالب و نکات ظریف و لطایف عرفانی که به نوعی با مقامات عرفانی مریم ارتباط پیدا می کرد نیز یادداشت برداری شد . برای آشنایی و اطلاع بیشتر از آنچه مولانا در رابطه با مقامات و مراتب حضرت مریم بیان کرده است به شروح معتبر مثنوی از جمله شرح دکتر شهیدی، شرح علامه جعفری و دکتر استعلامی و همچنین شرح حسین خوارزمی مراجعه و از مطالب مورد نظر، یادداشت

برداری شد. در این میان شرح جواهر الاسرار و زواهر الانوار کمال الدین حسین خوارزمی که شرحی عرفانی بر مثنوی و مربوط به قرن هشتم است، خود دربردارنده نکات ظریف عرفانی راجع به مریم (س) بود.

با دانستن این مطلب که هر عارف، چه مقام و مرتبه‌ای را برای حضرت مریم قائل شده است، از اقوال و دیدگاه‌های مختلف عرفا در رابطه با آن مقام نیز یادداشت برداری به عمل آمد. در مورد مقامات قرآنی نظیر صبر و صدق و توکل، از آیات قرآن و تفاسیر یادداشت برداری شد.

از آنجا که مبنای سخنان، آراء و اقوال عرفا در رابطه با حضرت مریم، آیات قرآن بود، به تفاسیری چون کشف الاسرار، تفسیر روح الجنان و روح الجنان و تفسیر المیزان مراجعه شد؛ در این میان تفسیر میبیدی به سبب تفاسیر عرفانی و تأویلات زیبایی که از آیات مربوط به داستان حضرت مریم ارائه می‌داد، رنگ و جلای دیگری به کار بخشید و از این رو در محور دیگر منابع قرار گرفت.

۲ - در مرحله بعد یادداشت‌ها بر اساس موضوع مانند حضرت مریم و مقام صبر، حضرت مریم و مقام توکل، حضرت مریم و مقام ولایت و طبقه بندی شد.

هر یک از مقامات عرفانی نیز بر اساس جزئیات موضوع مانند ولایت، تعریف ولایت، تعریف ولی، ولایت و کرامت، کرامت و صدق و مورد دسته بندی قرار گرفت

۳ - در مرحله بعد، دیدگاه‌های گوناگون عرفا درباره مقامات عرفانی حضرت مریم مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در تحلیل مطالب سعی بر آن بود که مقامات حضرت مریم در متون عرفانی با آن نکات و لطایف دقیق - که در مرحله یادداشت برداری ذکر آن گذشت - تلفیق شود تا تحلیل عرفانی غنی‌تر و جالب‌تری ارائه شود؛ برای مثال آنجا که میبیدی به کم سال بودن و سابقه اندک حضرت مریم (س) در عبادت خدا (نسبت به دیگر خواص) و در عین حال منزلت والای او در تقرب به حق اشاره می‌کند، دیدگاه اهل سنت و جماعت را از قول مستملی بخاری نقل کرده‌ام که قرب را صفت خداوند و طاعت را صفت بنده می‌دانند و معتقدند طاعت بسیار بنده، علت قرب به حق نیست. همچنین از حق ناظر بودن حضرت مریم (س) را با حدیث قرب نوافل پیوند داده‌ام و مواردی از این قبیل که در بخش‌های مختلف رساله گنجانده شده است.

در همین مرحله مقامات عرفانی حضرت مریم به طور مجزا مورد بررسی قرار گرفت و به تبیین دیدگاه‌های عرفا در این زمینه پرداخته شد. به دلیل کثرت اطلاعات بدست آمده و نیز در راستای یکسان کردن و منسجم نمودن آراء و عقاید، از ذکر اقوال تکراری و کم اهمیت خودداری شد. همچنین سعی بر آن بود که دیدگاه عرفا در متون منظوم و منثور، با هم تلفیق گردد و مطالب از هر دو نوع آثار نقل شود.

می‌توان گفت در نوشتن هر کدام از مقامات تحقیقی نسبتاً جامع صورت گرفت و مقام و مرتبه مورد نظر ابتدا از منظر قرآن و سپس از چشم انداز عرفان، بررسی و تبیین شد.

۴ - در خاتمه نیز از مطالب تحقیق نتیجه‌گیری به عمل آمد.

در پایان بر خود لازم می دانم از استاد گرامی « سرکار خانم دکتر خوشحال » که راهنمایی این رساله را عهده دار شدند و همواره در طول تحقیق، مرا از راهنماییهای ارزنده و کمک های بی دریغ خود، بهره مند نمودند، تشکر کنم و همچنین از «جناب آقای دکتر شریفی» استاد مشاور پایان نامه، تقدیر به عمل آورم .

فصل اول

سرگذشت حضرت مریم (س)

۱-۱ زندگانی حضرت مریم (س)

از آیات قرآن، روایات و تفاسیر مختلف چنان برمی آید که حضرت مریم (س) دختر عمران نبی (ع) و حنه از نسل هارون است. عمران پدر مریم (س) و جد عیسی (ع)، از فرزندان داود پیامبر خدا و پادشاه بنی اسرائیل بود و در زمان حیاتش امامت عبادتگاه بیت المقدس را بر عهده داشت و در آن به ایراد خطابه می پرداخت. او از برجسته ترین شخصیت های بنی اسرائیل محسوب می شد. نام عمران سه بار در قرآن در سوره های آل عمران و مریم ذکر شده است و در هر سه جا منظور پدر مریم (س) است. چنانچه در آیه « ان الله اصطفى آل عمران » آمده است، خداوند خاندان عمران نبی را برگزید و در عظمت ایشان همین بس که سوره ای بلند از سوره های قرآن به نام ایشان است.

عمران در رویا چنان دید که خداوند پسری با این ویژگی ها به وی عطا می کند: ۱- بیماران درمان ناپذیر را شفا می دهد. ۲- مردگان را با اجازه پروردگار زنده می کند. ۳- پیامبر بنی اسرائیل خواهد بود. (مجلسی، ۱۳۳۵: ج ۱۴، ص ۲۰۳)

او روای صادقی خویش را با همسرش « حنه » در میان گذاشت و حنه نیز نذر کرد در صورت تحقق این خواب، فرزندش را برای خدمت به بیت المقدس بسپارد. بدین سبب رو به درگاه خدا کرد و گفت:

«..... رَبِّ إِنِّي نَدَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (آل عمران/۳۵)

« پروردگارا آنچه در رحم دارم، برای تو نذر کردم، که «محَرَّر» باشد. از من بپذیر، که تو شنوا و دانایی »
واژه « محَرَّر » از ماده تحریر گرفته شده و به معنی آزاد کردن است و در اصطلاح محَرَّر به فرزندان گفته می‌شد، که برای خدمت در معبد تعیین می‌شدند تا خدمات معبد را به عهده گیرند و به هنگام فراغت مشغول نیایش و عبادت پروردگار شوند و به این جهت آنها را « محَرر » می‌گفتند که از هر گونه خدمت به پدر و مادر آزاد بودند. (مکارم شیرازی، ۱۳۶۴: ج ۲، ص ۳۹۴)

هنگامی که حنّه وضع حمل می‌کند، بر خلاف انتظار، نوزاد را دختر می‌یابد. از این رو به خداوند می‌گوید:
« رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَوَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَ لَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ » (آل عمران/۳۶) « خداوندا! من او را دختر آورده‌ام.... و پسر همانند دختر نیست. »

به عقیده آقای مکارم مقصود از جمله « لیس الذکر کالانثی » این است که دختر نمی‌تواند وظیفه خدمتگزاری به معبد را همانند پسر انجام دهد (ترجمه سوره آل عمران: ص ۵۴) اما خداوند که بر همه امور بهتر از دیگران علم و اشراف دارد می‌فرماید: « وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ..... » « و خدا از آنچه او به دنیا آورده بود آگاه‌تر بود. » خداوند از حال مریم و جنسیت او بهتر خبر داشت. اما به منظور این که آرزوی حنّه را به وجهی نیکوتر برآورده سازد، به او دختر عطا کرد. در آفرینش مریم آیات و اسراری بود که تنها خداوند از آن آگاهی داشت.

حنّه نام آن نوزاد را « مریم » می‌نهد. به زبان رومی مریم امة الله است. (مبیدی، ۱۳۵۷: ج ۲، ص ۹۶)
« و مریم به لغت ایشان عابده و خادمه باشد. » (ابوالفتح رازی، ۱۳۸۲ه: ج ۳، ص ۲۱)
اخلاص حنّه سبب شد خداوند هدیه‌اش را بپذیرد و تحت حمایت و نواخت و پرورش خویش قرار دهد: « فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا..... » « پس پروردگارش او را به طرز نیکویی پذیرفت و به طرز شایسته‌ای او را رویانید (پرورش داد) »

حنّه بر اساس نذر و پیمانی که با خدای خود بسته بود، نوزاد را در پارچه‌ای پیچید، به معبد نزد راهبان و علمای یهود برد تا یک نفر از متولیان مسجد، تربیت و ارشاد و هدایت او را عهده‌دار شود. از آنجا که مریم در خاندانی بزرگ و مشهور و با فضیلت زاده شده و پدرش عمران پیامبر خدا و امام مسجد بیت المقدس بود، در رابطه با سرپرستی وی بین راهبان اختلاف افتاد و هر کدام برای کفالت او از دیگری سبقت می‌گرفت. در این میان حضرت زکریا (ع) بدان سبب که همسر ایصابات سخاله مریم- بود، خواست کفالت مریم را عهده‌دار شود اما عابدان و علمای یهود مخالفت کردند و بر آن شدند که از طریق قرعه به این اختلاف پایان دهند. قرآن در این باره می‌فرماید: «..... وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ تَكْفُلُ مَرْيَمَ وَ مَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ» (آل عمران/۴۴)

«..... و تو ای پیامبر، در آن هنگام که قلمهای خود را برای قرعه کشی به آب می افکندند تا کدام یک کفالت و سرپرستی مریم را عهده دار شوند و نیز به هنگامی که با هم کشمکش داشتند، حضور نداشتی.»

راهبان یهود اسامی خود را بر روی چوب‌هایی حک کردند و در نهر اردن انداختند. چنان مرسوم بود که قلم هر کس روی آب آمد، برنده شناخته شود. در این میان قلم زکریا (ع) روی آب آمد و کفالت مریم (س) بدو که حقیقتاً سزاوارتر از دیگران بود، واگذار شد.

شیرخوارگی و کودکی مریم (س) در خانه زکریا و تحت سرپرستی خاله‌اش سپری شد. پس از این دوران حضرت زکریا (ع) مریم (س) را به بیت المقدس برد. در آن جا غرفه‌ای برایش ترتیب داد که صعود به آن جز به یاری نردبان ممکن نبود و به غیر از زکریای کهنسال کسی برایش غذا و آب نمی‌برد (طبرسی، ج ۴، ص ۵۲)

حضرت زکریا به عنوان یک معلم و مربی تلاش می‌کرد مریم را به مقامات عالیه رهنمون سازد. آن حضرت روز به روز برای قرب بیشتر به حضرت حق آماده می‌شد. او چنان در عبادت خدا غرق بود که به گفته‌ی «ابن عباس» در نه سالگی روزها روزه می‌گرفت و شب‌ها به راز و نیاز با خدا می‌پرداخت و در پرهیزکاری و معرفت پروردگار گوی سبقت را از راهبان و دانشمندان پارسای زمان خویش ربوده بود. (طبرسی، ج ۴، ص ۵۱) و نیز (مکارم شیرازی، ۱۳۶۴: ج ۲، ص ۳۹۹)

بدین ترتیب حضرت مریم (س) مورد توجه خاص پروردگار قرار گرفت و در پیشگاه حضرت حق از چنان منزلتی برخوردار گردید که پیوسته با غذاها و میوه‌های بهشتی از وی پذیرایی می‌شد. در زمستان میوه‌های تابستانی و در تابستان میوه‌های زمستانی. این امر تعجب حضرت زکریا را برمی‌انگیخت.

قرآن در این باره می‌فرماید: «و كَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ» (آل عمران/۳۷) «..... و کفالت او را به زکریا سپرد. هر زمان زکریا وارد محراب او می‌شد، غذای مخصوصی در آن جا می‌دید، از او می‌پرسید: ای مریم! این را از کجا آورده‌ای؟ گفت: این از سوی خداست. خداوند به هر کس که بخواهد بی حساب روزی می‌دهد.»

آن رزق بهشتی که در نزد مریم یافت می‌شد سبب گردید حضرت زکریا (ع) با دنیایی از امید به کرم پروردگار، علیرغم کهولت سن خود و عقیم بودن همسرش برای فرزند دار شدن دست دعا بردارد. زکریا (ع) در اندیشه‌ی نسلی مطهر و پاکیزه بود؛ نسلی که تداوم بخش راه نبوت باشد؛ فرزندان با کرامت چون حضرت مریم (س).

«..... هُنَا لِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ» (آل عمران/۳۸) «..... در

آنجا بود که زکریا (با مشاهده آن همه شایستگی در مریم) پروردگار خویش را خواند و عرض کرد: خداوندا! از طرف خود فرزند پاکیزه‌ای به من عطا فرما، که تو دعا را می‌شنوی. «

خدای تعالی این درخواست او را اجابت فرمود و فرزندی شایسته چون یحیی (ع) را به او عطا کرد که دارنده تمام صفات و کمالات بود. هنگامی که آن حضرت در محراب نماز ایستاده بود، فرشتگان او را به یحیی (ع) بشارت دادند.

«فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا

من الصالحين» (آل عمران/۳۹) «و هنگامی که او را در محراب ایستاده مشغول نیایش بود، فرشتگان او را صدا زدند که: خداوند تو را به یحیی بشارت می‌دهد. کسی که کلمه خدا (مسیح) را تصدیق می‌کند و رهبر خواهد بود و از هوسهای سرکش برکنار و پیامبری از صالحان.»

بدین ترتیب، خداوند حضرت مریم را از میان تمام زنان برگزید و او را از هر گونه گناه طهارت داد و آن حضرت پیام وحی را از طریق فرشتگان دریافت کرد. «و اذ قالت الملائكة يا مريم ان الله اصطفيك و طهرتك و اصطفيك على نساء العالمين» (آل عمران/۴۲) «و هنگامی را که فرشتگان گفتند: ای مریم! خدا تو را برگزیده و پاک ساخته و بر تمام زنان جهان، برتری داده است.»

پروردگار به مریم (س) چنین فرمان داد. به پاس این انتخاب شایسته، خداوند را نیایش کند و با دیگر عبادت کنندگان نماز را به جای آورد:

«..... يا مريم ائتني لربك و اسجدي و ارکعي مع الراکعين» (آل عمران/۴۳) «ای مریم برای پروردگار خود

خضوع کن و سجده به جا آور و با رکوع کنندگان رکوع کن.»

مریم (س) از آن جا که می‌خواست در مکانی خلوت و فارغ از هر گونه دغدغه به راز و نیاز با خداوند بپردازد و چیزی او را از یاد محبوب غافل نکند به طرف شرق بیت المقدس رفت و به تصفیه باطن پرداخت. آنجا بود که خداوند فرشته مقرب خود جبرئیل را به نزد مریم (س) می‌فرستد تا او را با نفخه الهی آبیستن کند.

«و اذ کفر فی الکتاب مریم اذ انتبذت من اهلها مکاناً شرقیاً. فاتخذت من دونهم حجاباً فأرسلنا الیها روحنا فتمثل

لها بشراً سوياً» (مریم/۱۶ و ۱۷) «و در این کتاب مریم را یاد کن آن هنگام که از خانواده‌اش جدا شد و در ناحیه شرقی (بیت المقدس) قرار گرفت و میان خود و آنان حجابی افکند، در این هنگام ما روح خود را به سوی او فرستادیم.»